

ВЕЛЕТ МИСЛІ І ДУХУ

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

МИКОЛИ ГУЛАКА

Я назавжди втратив Україну, але поніс на всю свою дорогу її науку мужності і цієї науки не споганив, пізнавши солодке почуття перемоги над нищим страхом, залишивши своїм нащадкам приклад чоловічої терпеливості.

Більше нічим віддячитися їй не зміг, а мало це чи багато – скажуть ті, які прийдуть.

Микола Гулак

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук, професор,
пров. наук. співроб.
Інституту фізики НАН України,
м. Київ

Олена Полевецька
інженер відділу
теоретичної фізики
Інституту фізики НАН України,
м. Київ

На стелі, зведеній в честь видатного азербайджанського поета і мислителя **Нізамі** (бл. 1141–1209), серед барельєфів світових нізамізнавців є портрет **Миколи Гулака** – людини енциклопедичних знань, одного з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, математика, юриста, орієнталіста, перекладача, філософа, полігота, який досконало знав близько двадцяти мов. Є також вулиця його імені в місті Гянджа (Азербайджан), адже він віддав кращі роки свого життя грузинській і азербайджанській культурам. І до прикрого мало знаний цей чоловік у рідній Україні. Щоправда, 1984 року відомий письменник **Роман Іванчук** написав про Гулака чудовий роман «Четвертий вимір». 1982 року, вже після ув'язнення і незадовго до смерті, **Валерій Марченко** написав предметну і цікаву наукову розвідку про видатного земляка. Долі їхні були в чомусь схожими, обидва були в'язнями сумління через свою любов до України, хоча й жили в різні епохи, з відстанню 130 років. Пізніше кілька ґрунтовних статей-розвідок написав математик **Мирослав Кратко**, одну з них він завершує словами академіка **Володимира Вернадського**, який про таких людей, як Микола Гулак писав: «Характерною ознакою життя цих людей є неможливість знайти для себе відповідне місце, повне вираження свого різнобічного таланту в одній галузі. Вони проходять через життя невизнаними і незрозумілими для сучасників. Тільки небагато з них втішаються визнанням нащадків; пам'ять про переважну більшість із них ледве чи зберігається. А, тим не менше, ці люди в цілому роблять велику справу, тому що саме серед них створюється те, що вносить в життя людей щось нове, своє. Ці люди, які не вкладаються у рамки сучасного, творять майбутнє».

У листі до Володимира Вернадського, який був у родинних зв'язках з Миколою Гулаком, математик **Павло Флоренський** писав: «Гулак здається мені одним із найблискучіше обдарованих людей другої половини XIX століття, і для історії культури було б непростимо не знати його або обмежувати своє знання лише повідомленням про його участь у Кирило-Мефодіївському братстві».

До Кирило-Мефодіївського братства належали: **Костомаров, Гулак, Білозерський, Навроцький, Пильчиків, Петров, Куліш, Маркович, Андрузький, Посяда, Савич, Шевченко** та інші...

Сьогодні всім добре відомо, що одним із ідеологів цієї першої української політичної партії був Микола Гулак, але про нього як про вченого, науковця широкого діапазону наш український загальний знає дуже побіжно. Спробуємо бодай трохи розширити цю обізнаність, а з іншого боку, нехай ця невеличка розвідка стане даниною пам'яті про визначного українського вченого.

Народився Микола Гулак у Варшаві 6 червня 1821 року в родині поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії, за іншими даними – на хуторі Гулаківка поблизу містечка Драбова. Рід Гулаків започатковується від генерального обозного Війська Запорозького, часів урядування гетьмана **Петра Дорошенка**.

Батько намагався дати дітям добре виховання і освіту. Початкову освіту хлопець, певно, одержав удома. Коли юнакові виповнилося 14 років, його віддали в один із приватних пансіонів, який готував дітей до вступу в університет.

Микола Гулак
(25.05.1821, Варшава - 08.06.1899, Генджі)

У 1838 році Микола вступає до Дерптського університету на юридичний факультет, який закінчує 1844 року. Паралельно відвідував лекції з природничих наук і математики. «Із Дерптського університету, – за спогадами

Василя Білозерського, – Гулак виніс рідкісні знання, любов до вчених студій та німецьку чесність і порядність. У всіх його діях виявлялися надзвичайна скромність і поміркованість, властиві його вдачі, вчинки його були позначені чесністю й повагою до права кожної людини на шанобливе ставлення... Виконання закону він вважав неодмінним».

Цього ж, 1844, року Гулак подає до вченої ради університету дисертацію «Спроба опису чужого права за французьким, пруським, австрійським і російським законодавством». Йому присуджено за цю працю ступінь кандидата прав. Микола Гулак переїздить 1845 року до Києва і вступає на службу в канцелярію генерал-губернатора **Бібікова**. Тут він знайомиться та зближується з членами майбутнього товариства.

Першорядний історик **Микола Костомаров**, літератор **Панько Куліш**, фольклорист і етнограф **Афанасій Маркович**, журналіст **Василь Білозерський**, поет **Тарас Шевченко** – золотий фонд, цвіт нації, що мав Україну за вісь, навколо якої обертався світ, і бажав їй добра.

У листі до друга Гулак писав: «**Костомаров** обіцяє написати історію малоросійським наріччям, найвишуканішим, народним, тоді ось відкриється широке поле для нашої словесності. Мова виробиться до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня історія, але навіть точні науки викладатимуться тією мовою. Коли цей період настане, ми не знаємо, але прагнути постійно до цієї мети дружніми зусиллями – і неможливе стане можливим». Це написано 1846 року.

Гаслом нелегального товариства було біблійне: «...і спізнаєте правду, і правда вас вільними зробить». Головною метою молоді мрійники поставили собі поширення освіти та ідей Христових. Але вік існування товариства був недовгим. **За доносом Олексія Петрова** шеф жандармів граф **Орлов** наказав почати арешти.

Репродукція картини Л. Ходченка, 1951 р.
На квартирі Миколи Гулака Тарас Шевченко бере участь у зборах Кирило-Мефодіївського товариства 6 січня 1847 р.

Гулака було схоплено першим 18 березня 1847 року в Петербурзі, де він на той час влаштувався на роботу в канцелярії університету. Почалося слідство. «Ніхто його не проходить без втрат, – пише **Валерій Марченко**, – і мало хто виходить переможцем. Гулак належав до останніх». Жодним словом він не видав своїх братчиків і не каювся. Отже, «як людину, спроможну на всякий шкідливий для уряду захід, ув'язнити у Шліссельбурзьку фортецю на три роки, а потім відправити у віддалену губернію під якнайсуворіший нагляд». Таким був вирок. «Буде исправиться в образе мыслей», – значилося в кінці.

У в'язниці Микола Гулак, добившись дозволу, займається літературною і науковою працею. Він перекладає російською мовою твори **Еврипіда**, студіює математичну літературу, зокрема праці **Лагранжа**. Наприкінці 1851 року його звільняють з в'язниці і засилають до Пермі під «нагляд». Лише навесні 1855 року Микола Гулак повертається в Україну, де займається педагогічною діяльністю.

На початку 1859 року Микола Гулак видає в Одесі французькою мовою монографію «Етюди з трансцендентних рівнянь», яка одержала схвальний відгук Паризької академії наук.

Водночас він розпочинає педагогічну діяльність в Рішельєвському лиці на посаді ад'юнкта кафедри чистої математики. Цим успіхом Гулак, який не мав диплома математичної освіти, завдячує ліберальному попечителю Одеського шкільного округу **Миколі Пирогову**, до речі, також вихованцеві Дерптського університету.

З архівних даних, виявлених 1984 року **Ярославом Матвійшиним**, дізнаємося, що Микола Гулак написав дев'ять навчальних програм для лицю з аналітичної геометрії, вищої алгебри, диференційного та інтегрального числення, теорії ймовірності і політичної арифметики. Він широко використав посібники **Ейлера**, **Остроградського**, **Буняківського**, **Штурма**, **Коші**, **Леруа**, **Брашмана**, **Зернова** та багатьох інших відомих математиків. Гулак активно пропагував введення до програми математичних наук лицю такі курси, як вища теорія кривих ліній і поверхонь, теорія інтегрування та варіаційне числення, що давало б змогу студентам при успішному складанні екзамену претендувати через рік на ступінь кандидата, як це прийнято в інших університетах.

На жаль, з від'їздом Пирогова до Києва, наступний попечитель **М.М. Могілянський** побоявся мати недипломованого викладача і спровадив талановитого математика спочатку до Криму, де той працював у Керченському жіночому інституті. Від 1862 року Гулак – викладач математики у Ставропольській гімназії, а ще через рік – у Кутаїській гімназії. У 1867 році Миколу Гулака запросили викладати математику й латину до 1-ї Тифліської класичної гімназії, де він викладав упродовж 20 років, до виходу на пенсію.

Значимо, що серед його учнів був і **Михайло Грушевський**. Микола Гулак часто виступав з публічними лекціями, друкувався в місцевій періодиці. Ось лише невеликий перелік його лекцій, що засвідчує енциклопедичність його знань: «Про мікробів», «Система Канта–Лапласа», «Спектральний аналіз», «Філософія Шопенгауера», «Теперішній розвиток електротехніки та її майбутнє», «Саліцилова кислота», «Про грузинську поему «Барсова шкура» Ш. Руставелі», «Про народну поезію тюркських народів», «Про видатного перського поета Нізамі та його поему «Похід русів проти Берда», «Планета Марс та її супутники» й багато інших лекцій та публікацій.

Справді вражає широта знань вченого. Саме тут, у Тифлісі, Гулак поповнює свої наукові дослідження з математики, спрямовує зусилля на пропаганду ще не визаних ідей неевклідової геометрії, сам розробляє питання геометрії чотирьох вимірів. 1877 року видає монографію «Нарис геометрії в чотирьох вимірах», згодом підготував рукопис «Аналітична геометрія з чотирма вимірами й зі сферичною тетраедриєю». А ще друкує велику статтю з геодезії «Про сучасний стан європейського градусного вимірювання», яка була задумана як передмова до праці **П.Я. Стебницького** (діда академіка **Петра Капиці**).

Книга Гулака «Нарис геометрії в чотирьох вимірах» має присвяту «Пам'яті Лобачевського» і була першою в Росії книгою з багатовимірної геометрії. Це в ній автор висловлює припущення, що «істинна геометрична форма нашого простору є не плоскочислинною, а Рімановим простором». Гулак дійшов думки, що геометричні відкриття **Лобачевського** і **Рімана** «здатні зробити в наших поняттях такий же радикальний переворот», як це сталося в розумінні Всесвіту після відкриття **Коперника**. Або ще: «Дійсно, якби не з'явився спершу Лобачевський і не довів фактично можливість побудувати нову геометрію, неза-

Тифліська класична чоловіча гімназія, Грузія. Фото кінця XIX ст.

Мавзолей Нізамі Генджеві в м. Генджі, Азербайджан

лежну від аксіоми Евкліда, чи зміг би тоді Риман додуматись до своєї прекрасної теорії простору?»

Понад те Микола Гулак зауважив, що при математичній побудові механіки важливу роль матимуть закони збереження, а це дає підстави стверджувати, що Гулак передбачив відкриття теорії відносності приблизно за 30 років до Айнштайна. У своїх спогадах професор **Єгізаров** (який вважав себе учнем Миколи Гулака) відзначав талант вченого-енциклопедиста – про його ботанічні студії свідчать фоліанти-гербарії в його бібліотеці, а те, що він зробив у галузі математики як педагог, популяризатор і дослідник, дає йому право на вдячну згадку в літописі розвитку математичної науки.

Творча спадщина Миколи Гулака різноманітна і значна. Він настільки досконало вивчив грузинську мову, що написав про неї наукову статтю. Гулак був переконаний, що коли людина приїде на нове місце, у нову країну, то їй не обов'язково надівати таку ж шапку, яку там носять. Обов'язково інше – знати народ цієї країни, його мову, його національний характер, його літературу, дізнатися про всі позитивні й негативні його властивості. Грузія полонила його серце. Окрім грузинської, він вивчав перську, вірменську, татарську, турецьку і курдську мови.

Недаремно азербайджанські та грузинські дослідники називають його «просвітителем». 1883 року Гулак повністю переклав прозою поему **Ш. Руставелі** «Витязь у тигровій шкурі» (під назвою «Барсова шкура»). Його праці «Про видатного перського поета Нізамі...», «Адольф

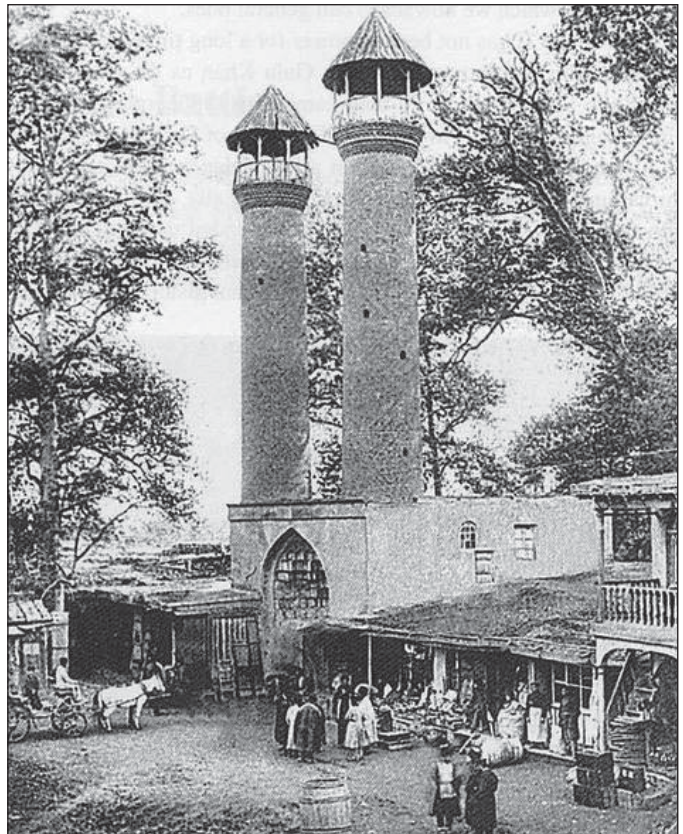
Петрович Берже як орієнталіст», «Про грузинську поему «Барсова шкура» Руставелі», про народну творчість тюркських інородців по праву належать до числа першорядних у національному літературознавстві грузинського та азербайджанського народів, а також у російській орієнталістиці позаминулого століття.

Після виходу на пенсію Микола Гулак переїздить до Єлизаветполя (нині – Гянджа) і мешкає в родині своєї пасербиці від другого шлюбу. Тут він досліджує творчість **Нізамі**, перекладає російською азербайджанського класика **Фізулі**, публікує багато критичних статей на літературні теми. Під впливом Миколи Гулака його двоюрідний брат і братчик по Кирило-Мефодіївському братству **Олександр Навроцький** переклав поему Руставелі українською мовою. Це перший її поетичний переклад на чужі мови.

Помер Микола Гулак в азербайджанському містечку Генджі 7 червня 1899 року. Могила, де лежать тлінні останки великого українського просвітителя, вченого-енциклопедиста Миколи Гулака, не збереглася. Християнський цвинтар давно пішов під забудову.

У брата і друга Гулака **Олександра Навроцького** є посвята Гулакові, яку можна було б викарбувати для обох цих славних синів України:

**І в нас серце звеселіє
На чужій чужині,
Що пішла і наша крихта
На користь Вкраїні. ■**

Місто Генджі, Азербайджан. Фото кінця XIX ст.

Література

1. Кратко М. Уроки Миколи Гулака. Наука і культура. Київ, 1989. № 23. С. 94–109.
2. Кратко М. Микола Гулак. Світогляд. Київ. 2009. № 3 (17). С. 4–8.
3. Марченко В. Творчість і життя Миколи Гулака. Сфера. 2001. С. 351–366.
4. Іванчук Р. Четвертий вимір. К.: Радянський письменник, 1984. 208 с.
5. Поракішвілі Н. Дослідження М. Гулака про поему «Витязь у тигровій шкурі». Радянське літературознавство. 1966. № 9.
6. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. У 4 т. Київ: Рада, 2006. Т. 2. С. 61–66.